

УДК 94(477)

Микола Бармак

ОСОБЛИВОСТІ РОСІЙСЬКОЇ СИСТЕМИ СУДОЧИНСТВА НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ XVIII СТ.

У статті розглянуто питання впровадження російської системи судочинства та судоустрою на землях Правобережної України наприкінці XVIII ст., описано найхарактерніші риси судової системи Речі Посполитої, розкрито політику Катерини II та Павла I у цій сфері.

Ключові слова: Правобережна Україна, Річ Посполита, Російська імперія, судоустрій, судочинство.

Російська імперія, приєднавши у XVIII ст. землі Правобережної України, отримала у спадок складну систему судоустрою і судочинства, що увібрала в себе елементи різних історичних епох та тих держав, у складі яких вони перебували. Доволі часто судові органи дублювали функції, юрисдикція різних судів поширювалася аналогічні справи, нерідко апеляційні та касаційні функції реалізовували ті ж суди, що винесли рішення у справі, чітко не окреслювався порядок виконання постанов та рішень суду, відсутнім було і розмежування повноважень між судовою і адміністративною владою.

Проблеми становлення та еволюції судової системи Російської імперії, незважаючи на важливість теми, досліджувалися в історіографії не настільки активно, як, наприклад, соціально-економічні питання, земельні відносини чи розвиток національного руху. Розвитку судочинства на Правобережжі упродовж XVIII ст. – 1870 р. присвячена монографія М. Калмакова. Учений вважав, що запровадження російської системи судочинства було важливим кроком у питанні успішної русифікації "ополяченого населення" [29].

У роботах Н. Єфремової [10], на основі аналізу матеріалів законодавства, діловодної документації установ та інших офіційних джерел досліджуються механізми становлення і розвитку системи судоустрою та судочинства у XVIII–XIX ст. як у Російській системі, так і на землях Правобережної України. Дослідниця з'ясовує також особливості розвитку російської судової системи на українських землях.

Розвиток права, законності, правосуддя упродовж XVIII–XIX ст. у Російській імперії аналізує у своїй книзі "Властители и судьи. Развитие правового сознания в императорской России" Р. Уортман [29]. Нововведення в інститутах юстиції учений показує у загальному контексті формування правової культури, системи офіційних і особистих цінностей чиновників, які служили у цій сфері. На думку автора, виникнення незалежних судів і професії юриста було результатом тривалого процесу, який одночасно і відповідав, і суперечив цілям самодержавної влади у Російській імперії.

Найхарактернішими рисами судової системи Речі Посполитої були об'єднання суду з адміністративною владою і становість. Судочинство в основному здійснювалося на основі норм Литовських статутів та польського законодавства, що визначали також систему судоустрою. Існували окремі судові органи для магнатів, шляхти, міського населення, духівництва і селян.

На магнатів поширювалася юрисдикція королівського суду. Для шляхти створювали гродські, земські і підкоморські суди [26, с. 227]. Земський суд – шляхетський виборний суд, що складався із судді, підсудка, писаря і коморників. До його компетенції належали усі справи, що стосувалися шляхти, за винятком межових та важливих карних справ [6, с. 793]. Земський суд поширював свою юрисдикцію на цивільні справи, передусім розглядаючи питання власності майна, спадкоємства або заборгованості [11, с. 64]. Гродський суд провадив кримінальні справи про вбивства, зґвалтування та крадіжки, як наприклад, справи про заволодіння чужою власністю і взагалі порушення права спокійного володіння [6, с. 793]. Підкоморський суд – межовий суд, єдиною функцією якого був розгляд суперечок про межі між маєтками. На початках він складався з представників сторін, пізніше став одноособовим. Суддю (підкоморія) на повіті призначав король. Підкоморій мав право добирати собі помічника-коморника [6, с.793; 9, с. 2082–2083]. Підкоморій особисто оглядав межі і, вивчивши докази кожної зі сторін, вносив своє рішення.

Скарги на рішення й вироки цих судів на території України з 1578 р. розглядав Луцький трибунал (1589 р. приєднаний до Коронного трибуналу), з 1764 р. – Люблінський трибунал, що був найвищим апеляційним судом для південної частини Речі Посполитої і Брацлавського, Волинського, Київського, Подільського, Руського та Чернігівського воєводств.

Судові функції щодо міського населення здійснювали магістрати та ратуші. У містах, що користувалися магдебурзьким правом, діяли лавні суди, а в інших – ратушні суди [26, с. 227–228; 8,

с. 1250,1429]. Копні суди сільської громади існували поряд із домініальними (вотчинними) судами світських і духовних феодалів над кріпосними селянами та іншими підвладними їм людьми [6, с. 562; 7, с. 1131; 23, с. 366; 24, с. 471; 25, с. 227].

На Правобережжі до XVIII ст. зберігалися елементи третейського суду, що виник при гетьманському правлінні і якому передавали для розв'язання мирним шляхом цивільні справи. Судові функції здійснювали також козацькі отамани і сільські війти [26, с. 227–228].

Під час "приєднання на вічні часи до імперії" земель Правобережжя імператриця Катерина II пообіцяла зберегти "попередні їх права і привілеї", серед яких було і здійснення судочинства на основі права Речі Посполитої [16]. Імператриця критикувала громіздку судову систему з її безконечними позовами, що існувала у Речі Посполитій. Водночас вона розуміла, що оптимальний варіант, який варто застосувати при запровадженні на цих територіях російської судової системи – багаторівневе та поетапне уведення принципів імперського судоустрою та судочинства, бо надто вже очевидними були відмінності у соціально-економічному, релігійному, освітньому рівні новоприєднаних регіонів і центральних російських губерній.

Також і російський імператор Павло I 12 грудня 1796 р. [15] одним із перших своїх указів підтвердив "надання вищезазначеним губерніям попередніх їх прав і привілеїв". Виконати ці обіцянки було неможливо. Змінилися історичні реалії, а паралельне існування двох правових систем неминуче призводило до конфліктних ситуацій. Зберегти без змін систему судоустрою та судочинства Речі Посполитої, чужу за суттю російській системі, було неможливо, недоцільно та й цього ніхто не збирався робити. Просто її правовий демонтаж розтягнувся у часі, що пов'язувалося зі значними проблемами, які мали формально-юридичний, економічний, кадровий, морально-етичний характер. Ніхто із самодержців не міг навіть допустити, щоб українські землі належали імперії тільки "номінально", а їх мешканці користувалися б спеціальними правами і привілеями.

Уже на початку 80-х рр. XVIII ст. на територію України, підконтрольну імперії, поширено чинність "Установлення для управління губерніями" 1775 р., що означало початок запровадження тут російської системи судоустрою, хоча заміна колишніх судових інституцій на нові відбувалася досить тривалий час – майже до середини XIX ст. Оскільки норми "Установлення для управління губерніями" одні раніше, інші пізніше впроваджувалися на правобережні території України, то пропонуємо розглянути більш детально структуру та принципи судоустрою, межі підсудності судів різних інстанцій, що запроваджувалися у Російській імперії.

Положення "Установлення про управління губерніями" передбачали створення у кожній губернії таких судових органів: палат кримінального суду та цивільного суду, верхніх земських судів, губернських магістратів, совісних судів (усі вони засідали і перебували в губернському місті). У кожному повіті передбачалося заснувати нижній земський та повітовий суди, нижню розправу. Усі ці судові органи засідали і перебували у повітовому місті, де також розміщувалися міський магістрат або ратуша, міський сирітський суд [17, ст. 2–4, 412]. Нижні розправи створювалися або не створювалися залежно від кількості державних селян, і остаточно на українських землях були ліквідовані упродовж 1782–1796 рр.

Згідно з загальним правилом, у губернії встановлювалися дві судові інстанції: нижча – у повіті, вища – в губернському місті, що мало наблизити суд до населення. У зв'язку з прийнятим законодавцем становим принципом організації суду для дворян створювалися повітовий та верхній земський суд.

Повітовий суд був судом нижчої інстанції. Він складався із повітового судді та двох засідателів, що вибиралися дворянством повіту і затверджувалися губернатором. У його компетенцію входили цивільні та кримінальні справи, що відбувалися у повіті [2; 4; 28]. У відання повітового суду входили також обов'язки, не пов'язані зі здійсненням правосуддя. Наприклад, зберігання межових книг, оформлення різних угод, що укладалися на території повіту. Разом із поліцією повітовий суд "вводив у маєток" його законного власника. Межі компетенції повітового суду обмежувалися його округом, який, зазвичай, співпадав із територією повіту. Підсудність повітового суду на початках поширювалася на дворян і селян під їх юрисдикцією.

Апеляційною та ревізійною інстанціями стосовно повітового суду був верхній земський суд. У губернії, залежно від її розмірів, могло бути декілька таких судів. Повний склад губернського суду нараховував двох голів, кожен із яких призначався імператором з двох кандидатур, запропонованих сенатом, а також 10 засідателів, які вибиралися кожних три роки дворянством губернії. Цей суд поділявся на два департаменти, у кожний із яких входила половина членів загального складу. Першому департаменту доручалося ведення кримінальних справ, другому – цивільних. Поділ не був жорстким, і у тих випадках, коли один департамент був перевантажений справами, частину із них для провадження передавали в інший.

Повітові суди, дворянські опіки, земські суди підпорядковувалися верхньому земському суду, що розглядав в апеляційному порядку рішення перерахованих органів. Верхній земський суд провадив усі справи стосовно скарг та позовів дворян і на дворян, цивільні та кримінальні, а також ті, що стосувалися вотчин, привілеїв, заповітів, права спадкування. У його компетенції були також справи, що стосувалися різночинців, і ті, котрі могли бути скеровані з повітових та нижніх судів на апеляції у верхній земський суд. У випадках невдоволення сторін щодо інших, розгляд спірних питань міг переноситися у вищестоящу інстанцію – палату цивільного суду. Кримінальні справи підлягали обов'язковій ревізії палати кримінального суду.

Відповідно до "Установлення для управління губерніями" для міщан створювалися також дві судові інстанції – міський магістрат та губернський магістрат, які також мали статус станових органів. "У містах повинні були залишитися міські магістрати...". Міський магістрат, або ратуша, був нижчою судовою інстанцією для міських мешканців і засновувався в кожному місті. Персональний склад міського магістрату обирався раз у три роки міськими купцями і міщанами. Правосуддя у ньому відправляли два бургомістри і чотири ратмани. Вони могли засідати у половинному складі почергово. У штат кожного міського магістрату та кожної ратуші обов'язково входили секретар та необхідна кількість канцелярських службовців [14].

Межі підсудності міських магістратів обмежувалися територією міст, у яких вони розміщувалися. Об'єктами підсудності могли виступати тільки регулярні мешканці, тобто приписані до міста, а не усе населення [3]. Ці органи поділялися на три департаменти, один із яких провадив кримінальні справи, а два інші – цивільні [13]. Міські магістрати не мали права ініціативи самостійного порушення справи. Провадження справи розпочиналося після отримання скарги чи позову від приватних осіб, а також за вказівкою вищих присутствених місць.

Сирітський суд створювався при кожному міському магістраті "для купецьких і міщанських вдів і малолітніх сиріт". До складу сирітського суду входили голова – міський голова, два члени міського магістрату і міський староста. Міському сирітському суду доручалася опіка над малолітніми сиротами, маєтками, які залишилися після смерті власників, вдовами та їх справами.

Апеляційною та ревізійною інстанціями для міських судів був губернський магістрат. До складу губернського магістрату входили два голови і шість засідателів. Голови призначалися сенатом згідно з поданням губернського правління. Засідателі вибиралися мешканцями губернського міста один раз на три роки із купців та міщан міста шляхом балотування. Вибраних кандидатів мав затвердити губернатор. При губернському магістраті функціонували прокурор, стряпчий цивільних та кримінальних справ. Губернський магістрат поділявся на два департаменти: цивільних та кримінальних справ. Обидва департаменти, у випадку нагромадження значної кількості цивільних справ, мали однакове право розглядати їх. Губернському магістрату підпорядковувалися міські магістрати, сирітські суди і ратуші, з яких надходили справи у порядку апеляцій. Йому були підвідомчі справи, що стосувалися привілеїв, спірних володінь або "цілого міста", або порушені стряпчими. Кримінальні справи, розглянуті губернським магістратом, підлягали ревізії палатою кримінального суду. Щодо цивільних справ, то незадоволені, згідно з рішенням губернського магістрату могли апелювати до палати цивільного суду. Як станові суди для вільних селян у повітах та губерніях засновувалися дві судові інстанції: нижня та верхня розправи.

"Установлення для управління губерніями" у кожній губернії передбачало створити по дві судові інстанції (повітову та губернську) для кожного із трьох станів. Третьою інстанцією, загальною для усіх станів, були палати кримінального та цивільного судів. Палати створювалися як органи, тісно пов'язані з найвищим органом галузевого судового управління, і як місцевий відділ цього відомства [17, ст. 106, 115]. Судочинство у палатах кримінального і цивільного судів здійснювали голова, два радники і два асесори. Усі вони призначалися сенатом, голову на посаді затверджував імператор.

Палати були колегіальними судовими органами, але не стали судами присяжних західного зразка. Як судові органи, вони займали особливе становище у російській судовій системі. Це пояснюється передусім тим, що фактично вони замінили собою центральні адміністративні і судові інстанції – колегії, ставши на чолі місцевої судової організації. Вищестоящою інстанцією стосовно них був орган вищого суду в імперії – сенат. Межі підсудності палат визначалися територією губерній, у яких вони створювалися. Від вищестоящих державних органів (імператора, сенату) ці судові органи отримували повеління у формі указів. Їм же підпорядковані установи подавали рапорти і донесення [5; 27].

Окрім станових і всестанових загальних органів, судова система Російської імперії доповнювалася особливими судами. До них передусім зараховувався совісний суд, принципи діяльності якого певною мірою відображали співвідношення категорій права і моралі, закону та справедливості і який перебував поза загальною судовою системою. Згідно зі статусом, совісний

суд вважався інстанцією, рівною палатам, верхнім судам, губернським магістратам [17, ст. 63, 396–403, 430]. Вищестоящим стосовно нього були лише імператор та сенат.

Хоча в "Установленні для управління губерніями" простежується порівняно чітка структура судоустрою, у губерніях українського Правобережжя ця нова система накладалася на колишню, що продовжувала існувати та діяти. Одночасної заміни не відбулося, а обидві структури судоустрою функціонували тривалий час паралельно, навіть можна говорити про асиміляцію деяких елементів. "Установлення про управління губерніями" хоч і стало основним законодавчим актом, що визначав структуру і організацію судових установ, проте чітко не окреслював межі їх повноважень та компетенції. Ці обставини стали однією із причин того, що розгляд справ у судах затягувався. Вони могли пройти до 14 інстанцій, у той час як оптимальним варіантом вважалися три.

Отже, судова система Правобережжя України наприкінці XVIII ст. не була однорідною. Вона включала загальностанові, станові, відомчі, особливі і спеціальні суди. Відповідно до "Установлення про управління губерніями" на українських землях наприкінці XVIII ст. почали функціонувати станові суди: повітовий і верхній земський суд – для дворян, міський і губернський магістрати – для міських жителів, нижня розправа і верхня розправа – для державних селян. Кріпаків судили поміщики.

"Установлення про управління губерніями" розмежувало справи кримінальної та цивільної підсудності. Суд кримінальний відділявся від суду цивільного на рівні усіх інстанцій, за винятком нижчих. Для розгляду деяких цивільних і кримінальних справ про злочини неповнолітніх і божевільних осіб та скарг у кожній губернії створювалися совісні суди. Крім того, у кожній губернії передбачалося дві палати – цивільного і кримінального суду, що були апеляційною і ревізійною інстанціями для усіх судів губернії. Вироки і рішення палат затверджував губернатор, а у найважливіших справах – сенат.

Згідно із положеннями "Установлення про управління губерніями" при створенні нових судових органів використовувався принцип територіальності, формально на місцевому рівні влада виконавча відокремлювалася від судової. До 1796 р. загальна судова система Російської імперії складалася з чотирьох інстанцій. Інформацію щодо якої (до 1796 р.) подано у таблиці.

Інстанція	Для однодворців та державних селян	Для міських жителів	Для дворян
Перша	Нижня розправа	Магістрат або ратуша	Суд повітовий
Друга	Верхня розправа	Губернський магістрат	Верхній земський суд
Третя	Палати кримінального та цивільного судів		
Четверта	Сенат		

Багато судових інстанцій, створених відповідно до "Установлення для управління губерніями", ліквідовувалися за часів правління Павла I. Його уряд не безпідставно вважав, що ця система є громіздкою. У діяльності судових органів виявилися недоліки, викликані їх багатоступеневою організацією, при якій нижчі суди виявились зайвими, оскільки мали незначну компетенцію. Колегіальний порядок розгляду і вирішення справ до нескінченності міг затягувати їх провадження. Тому верховна влада провела у 1796–1797 рр. заходи, скеровані на скорочення кількості судових інстанцій, внесені зміни в структуру і порядок діяльності судових органів.

При складанні та затвердженні нових штатів губерній, палати кримінального та цивільного суду скасовувалися, а замість них у кожній губернії створювалися палата суду та розправа, що поділялася на два департаменти [19]. Апеляції на рішення цих департаментів можна було подавати до сенату [20]. Були ліквідовані верхня та нижня розправи [18], совісні суди [19], функції губернських магістратів перейняли новостворені у 1800 р. ратгаузи, що склалися як із виборних, так і з призначуваних членів і за своїм складом були змішаними установами. Нижчестоящими стосовно них стали повітові магістрати і ратуші, а вищестоящою апеляційною інстанцією – сенат.

Поряд із згортанням місцевої судової системи, Павло I вжив заходів щодо зміцнення ролі центральної, відновивши діяльність деяких колегій, що були уповноважені приймати остаточні рішення з цивільних справ, позов за якими не перевищував 1000 крб., при чому без права апеляції [21]. Реформи стосувалися й сенату. Його адміністративні департаменти реформовано у судові, що свідчило про перетворення його у судовий орган. Змінювався порядок провадження справ у сенаті, що значно прискорило їх розгляд.

Зміни в судовій системі під час правління Павла I проводилися у зв'язку з реорганізацією усього державного апарату з метою посилення його централізації та бюрократизації [10, с.151]. Проте, скорочення кількості судових інстанцій не покращило функціонування судочинства в імперії, оскільки нові органи відкривалися не всюди, а відкриті – виявились нежиттєздатними. Заходи Павла I виявились несвоєчасними, оскільки послаблювали діяльність російського місцевого апарату влади [10, с.151–152]. Якщо для центральних російських губерній це створювало не так

багато проблем, то, наприклад, у правобережних українських землях, які ввійшли до складу Російської імперії всього два десятиліття тому, це могло обернутися катастрофою і поставити під загрозу увесь процес формування на цих територіях місцевих органів російської влади, особливо при існуванні паралельно діючих, повністю неліквідованих інституцій колишньої Речі Посполитої.

Указ Павла I від 19 жовтня 1798 р. у трьох повітах (Васильківському, Черкаському та Уманському) Київської губернії ліквідував повітові та підкоморські суди, об'єднавши їх із відповідними судовими органами суміжних повітів: Васильківського з Богуславським, Черкаського з Чигиринським, Уманського із Звенигородським. Це було зроблено у зв'язку з малочисельністю дворян, які формували шляхом виборів особовий склад цих судових установ [12, с. 31].

А. Градовський, говорячи про скасування Павлом I елементів місцевих, у тому числі і виборних судових посад, зазначав: "Повна диктатура держави... може бути тимчасовим, перехідним фактом, але не може стати постійним явищем. Як наслідок цього, місцеві особливості набули значення знову, а місцеві елементи – організації" [1, с. 84]. Під місцевими особливостями розуміються органи влади, які діяли в неросійських губерніях і, зокрема, на Правобережжі України.

Отже, аналіз виданих верховною владою нормативних актів і судової практики свідчить про те, що у XVIII ст. про скасування політичної автономії українських земель і здійснення спроб пристосувати місцеве право до російської системи відбулося лише у першій половині XIX ст., коли на територію правобережних українських губерній поширювалася дія більшості основних російських нормативно-правових актів.

Судова система, що запроваджувалася на українських землях, була найслабшою ланкою усієї системи російського управління на цих територіях, вона не справлялася зі своїми обов'язками. У цьому, очевидно, відіграла роль і паралельне існування російського законодавства, яке неможливо було пристосовувати повною мірою і колишнього польського права, що ґрунтувалося на Литовських статутах, яке вже не могло самостійно регулювати суспільні відносини у нових умовах, і тривале одночасне функціонування судів Речі Посполитої та Російської імперії.

Список використаних джерел

1. Градовский А. Д. Собрание сочинений / А. Д. Градовский. – СПб., 1899. – Т. 2.
2. Державний архів Волинської області, ф. 363; ф. 361; ф. 359.
3. Державний архів Волинської області, ф. 368.
4. Державний архів Житомирської області, ф. 2.
5. Державний архів Житомирської області, ф. 17.
6. Енциклопедія українознавства. Перевидання в Україні. – Львів, 1993. – Т. 2.
7. Енциклопедія українознавства. – Львів, 1993. – Т. 3.
8. Енциклопедія українознавства. – Львів, 1993. – Т. 4.
9. Енциклопедія українознавства. – Львів, 1993. – Т. 6.
10. Ефремова Н. Н. Судопроизводство в России в XVII – первой половине XIX в. (историко-правовое исследование) / Н. Н. Ефремова – М., 1993.
11. Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760–1830 / З. Когут – К.: Основи, 1996.
12. Кривошея І. І. Еволюція дворянства Правобережної України наприкінці XVIII – початку XX ст. (за матеріалами Київської губернії): дис. ... канд. іст. наук. / Кривошея І. І. – Умань, 1997.
13. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1–е, с 1649 по 12 декабря 1825 года. – СПб., 1830 (далі – ПСЗ-1). – Т. XXVII. – № 20143.
14. ПСЗ-1. – Т. XXVII. – № 20314, 20608.
15. ПСЗ-1. – Т. XXIV. – № 18147.
16. ПСЗ-1. – Т. XXIII. – № 17108, 17198.
17. ПСЗ-1. – Т. XX. – № 14392.
18. ПСЗ-1. – Т. XXIV. – № 17594.
19. ПСЗ-1. – Т. XXIV. – № 17702.
20. ПСЗ-1. – Т. XXIV. – № 18177.
21. ПСЗ-1. – Т. XXV. – № 18333.
22. Радянська енциклопедія історії України. – К., 1971. – С. 227. – Т. 4.
23. Радянська енциклопедія історії України. – К., 1971. – Т. 1.
24. Радянська енциклопедія історії України. – К., 1971. – Т. 2.
25. Радянська енциклопедія історії України. – К., 1971. – Т. 3.
26. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 486, оп. 1, спр. 2980.
27. ЦДІАК України, ф. 533, оп. 1а.
28. Калмаков М. М. Записка о судебной реформе в западном крае вообще и в частности в Киевской губернии / М. М. Калмаков – К., 1872.
29. Уортман Р. С. Властители и судьи. Развитие правового сознания в императорской России / Р. С. Уортман // Серия Historia Rossica. – М., 2004.

Николай Бармак

ОСОБЕННОСТИ РУССКОЙ СИСТЕМЫ СУДОПРОИЗВОДСТВА НА ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЕ В КОНЦЕ XVIII СТ.

В статье рассмотрены вопросы внедрения российской системы судопроизводства и судостроительства на землях Правобережной Украины в конце XVIII ст., описаны характерные черты судебной системы Речи Посполитой, раскрыты политику Екатерины II и Павла I в этой области.

Ключевые слова: Правобережная Украина, Речь Посполитая, Российская империя, судостроительство, судопроизводство.

Mykola Barmak

THE PECULIARITIES OF RUSSIAN SYSTEM OF LAW PROCEEDINGS IN RIGHT-BANK UKRAINE AT THE END OF THE XVIII CENTURY

The issues of implementing of Russian system of law proceedings and judicial system on the lands of Right-bank Ukraine at the end of XVIII century are considered in this article, the most peculiar characteristics of Rzeczpospolita judicial system are described, and the policy of Catherine II and Paul I in this sphere is analyzed.

Key words: Right-bank Ukraine, Rzeczpospolita, the Russian Empire, judicial system, law proceedings.

УДК 94 (477.4): 262.2 "17/18"

Віталій Левицький

ГОСПОДАРСТВО ЦЕРКОВНИХ СЕЛЯН НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ ХІХ СТ.

У статті проаналізовано питання економічного розвитку господарства селян церковних маєтків на Правобережній Україні в першій третині ХІХ ст.

Ключові слова: Правобережна Україна, маєток, товарно-грошові відносини, церковні селяни, товарне виробництво.

Невирішеність кризових явищ у сільському господарстві становить особливий інтерес для суспільства й наукових кіл щодо економічних проблем у народному господарстві. Процеси, що відбувалися на Правобережжі в минулому, сьогодні потребують глибоких аналітичних і синтезованих оцінок. Тому на сучасному етапі розвитку історичної науки важливого значення набуває поглиблення теорії і практики сільськогосподарських виробничих структур з врахуванням історичного минулого та економічних можливостей окремих регіонів України. Йдеться зрештою і про фактографічну картину побуту українського селянства в конкретних реаліях сільськогосподарського виробництва, в їх взаєминах з фільварком, адміністрацією та різноманітними урядовими чинниками.

Об'єктом дослідження є господарство церковних селян першої третини ХІХ ст.

Предметом дослідження є еволюція форм церковного землеволодіння на Правобережній Україні першої третини ХІХ ст.

Мета публікації дослідити еволюцію форм і розмірів церковного землеволодіння та землекористування церковних селян.

У зв'язку з цим для досягнення поставленої мети необхідно вирішити завдання: визначити особливості розвитку землеволодіння духовенства Правобережної України; з'ясувати місце церковної економіки у соціально-економічному розвитку Правобережної України кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ ст. та вплив на неї політичних факторів.

Праці з проблем історії церкви та церковного землеволодіння в історіографії ХІХ ст. належать різним дослідникам. В. Семевський [17] у своїй фундаментальній праці згадує про передачу маєтків духовенства західних губерній Російської імперії до державної казни. Автор пов'язує вилучення церковної власності з політикою самодержавства у селянському питанні на Правобережжі. Також В. Семевський значну увагу приділяє питанням звільнення колишніх церковних селян від кріпосницької залежності, запровадження інвентарів, розмірам селянських земельних наділів та їх повинностей, поділу їх на різні категорії. М. Василенко [1] займався вивченням питань землеволодіння селян церковних маєтків, зокрема проблемою запровадження інвентарної реформи в часи царювання Миколи І.

Особливе значення для дослідження церковного землеволодіння на Правобережній Україні має монографія М. Дружиніна, яка на широкому фактичному матеріалі розкриває особливості становища державного села [5, с. 44]. Автор показує зміни у складі державних селян упродовж ХVІІІ – першої половини ХІХ ст., особливу увагу приділяє становищу селян подуховних маєтків у складі державного села після реформи П. Кисельова.

Проблема церковного землеволодіння прослідковується в роботах Є. Сташевського [19], І. Гуржія [2–3]. У них аналізуються розвиток церковно-монастирського землеволодіння, методи